

Post-separation Families. Residential Arrangements and Everyday Life of
Separated Parents and their Children

W. Bakker

Samenvatting

Introductie

Dit proefschrift gaat over scheidingsgezinnen, de woonarrangementen van ouders en hun kinderen en de organisatie en het vormgeven van het dagelijks leven na de scheiding. In de meeste Westerse landen is een echtscheiding (of het uit elkaar gaan van een samenwonend stel) een veel voorkomende gebeurtenis. Dertig procent van de Nederlandse kinderen maakt voor zijn of haar 18^e levensjaar de scheiding van zijn of haar ouders mee. Na de scheiding zijn twee typen woonarrangementen het meest gangbaar. Het meest voorkomende woonarrangement na scheiding is nog steeds het *moedergezin*, waarbij de kinderen bij hun moeder wonen en op meer of minder regelmatige basis contact hebben met hun niet-inwonende vader. In de afgelopen tien jaar is de populariteit van het moedergezin echter afgenomen en heeft een tweede type woonarrangement, het *co-oudergezin*, aan populariteit gewonnen.

Het co-oudergezin is tegenwoordig voor 27% van de Nederlandse kinderen met gescheiden ouders de dagelijkse praktijk. Zij wonen dus afwisselend en voor een ongeveer gelijk aantal dagen en nachten per week bij beide ouders. Met andere woorden, deze kinderen hebben twee woonadressen. Bij dit co-ouderschap is het ouderschap over beide ouders gelijk verdeeld, zowel in termen van verblijf, als in termen van (financiële) verantwoordelijkheid, ouderlijke zorg, de ondersteuning van aan school gerelateerde activiteiten en de vrijetijdsbesteding van de kinderen.

Het doel van dit proefschrift is tweeledig. De eerste doelstelling, behandeld in hoofdstuk twee, is het verkrijgen van meer inzicht in de keuze van gescheiden ouders voor een bepaald woonarrangement aan de hand van de levensloopkenmerken van de ouders. In hoofdstuk drie, vier en vijf staan verschillende essentiële elementen van het dagelijks leven centraal: het organiseren en balanceren van dagelijkse activiteiten, het uitvoeren van familie routines en rituelen en het creëren van een thuisgevoel voor de kinderen. Samen richten deze drie hoofdstukken zich op de tweede doelstelling van dit proefschrift: Het verkrijgen van inzicht in de organisatie en het vormgeven van het dagelijks (gezins)leven van scheidingsgezinnen in verschillende woonarrangementen. De doelstellingen van dit proefschrift komen voort uit een tweetal leemtes in de literatuur over gescheiden gezinnen.

Ten eerste is relatief weinig bekend over families die kiezen voor een co-oudergezin of voor wie het co-oudergezin de dagelijkse praktijk is. De populariteit van het co-oudergezin is opmerkelijk, omdat het gedeeld ouderschap in contrast staat met de meer conventionele zorgcultuur in Nederland, waarin de moeder de belangrijkste rol krijgt toegedicht. Woonarrangementen waarin kinderen niet voltijd bij hun moeder wonen zijn in de Nederlandse zorgcultuur van oudsher een uitzondering. De recente opkomst van het co-ouderschap is nog weinig onderzocht. Wie zijn deze ouders en waarom kiezen ze voor een co-oudergezin? In dit proefschrift wordt op deze vragen ingegaan door de levensloopkenmerken van gescheiden ouders met verschillende woonarrangementen met elkaar te vergelijken.

Ten tweede is er veel wetenschappelijke aandacht voor de gevolgen van scheiding voor ouders en hun kinderen, maar vooralsnog is het relatief onbekend hoe gescheiden ouders hun dagelijks (gezins)leven organiseren en vormgeven. Het woonarrangement na de scheiding heeft aanzienlijke gevolgen voor de organisatie van het dagelijks leven van scheidingsgezinnen. Hoewel een scheiding het gezinsleven in zekere mate verstoort, zal door de aanwezigheid van kinderen een deel van het voormalige gezinsleven noodzakelijkerwijs gecontinueerd worden. Voor de wijze waarop het gezinsleven na scheiding wordt voortgezet bestaan geen voorgeschreven regels. Gescheiden gezinnen worden daarom uitgedaagd om hun eigen specifieke gezinsleven vorm te geven. De centrale onderzoeksvraag in dit proefschrift is: Hoe kan de keuze voor een bepaald woonarrangement na scheiding worden verklaard, hoe organiseren gescheiden ouders in verschillende woonarrangementen het dagelijks (gezins)leven en hoe geven zij dit vorm?

Deze vraag is onderzocht in vier empirische hoofdstukken, die elk een ander deel van de onderzoeksvraag beantwoorden. De empirische bevindingen die gepresenteerd worden in dit proefschrift komen voort uit *mixed methods* onderzoek, gebaseerd op een combinatie van longitudinale onderzoeksgegevens uit grootschalige databestanden – de *Netherlands Kinship Panel Study (NKPS)* en *Scheiding in Nederland 1998* – en kwalitatieve gegevens uit 35 diepte-interviews met een selectie van relevante respondenten uit de NKPS-enquête (NKPS-Minipanel).

De keuze voor een woonarrangement na de scheiding

In hoofdstuk twee wordt aan de hand van de levensloopbenadering een verklaring gegeven voor de keuze van een bepaald woonarrangement na de scheiding. De gevonden diversiteit onder verschillende scheidingsgezinnen is te begrijpen als een

uitkomst van voorkeuren, middelen en beperkingen die samenhangen met de verschillende *levenslooptrajecten* van een individu. Volgens de levenslooptheorie geven individuen actief vorm aan hun eigen levensloop. Zij doen dit op basis van hun persoonlijke voorkeuren, maar zijn voor de mate waarin ze deze voorkeuren in praktijk kunnen brengen afhankelijk van de middelen en beperkingen die zijn ingebed in de levenslooptrajecten enerzijds en de kansen en de beperkingen opgelegd vanuit sociale instituties, culturen en normatieve patronen anderzijds.

De bevindingen in dit proefschrift laten zien dat co-ouders een eigentijdse categorie van gescheiden ouders zijn met een specifieke set aan levensloopkenmerken. Co-oudergezinnen komen vooral voor onder hoog opgeleide, tweeverdienende ex-koppels met een relatief hoog inkomen, die voorafgaand aan de scheiding al gewend waren zorg en betaald werk te verdelen. De (min of meer) symmetrische taakverdeling tussen de vaders en de moeders wordt na de scheiding zo goed en zo kwaad als het gaat voortgezet. In deze constatering ligt tevens een verklaring voor de gegroeide populariteit van co-oudergezinnen in Nederland. Sinds de jaren zestig kent Nederland een groeiend aantal tweeverdienende ouders. Dit proefschrift toont aan dat als tweeverdienende ouders gaan scheiden een co-oudergezin het woonarrangement is dat het beste past bij hun ervaringen en voorkeuren. Daarnaast beschikken deze tweeverdienende ouders over de middelen die noodzakelijk zijn om een co-oudergezin te bewerkstelligen.

Organisatie van het dagelijks leven na scheiding

De kwalitatieve analyse in hoofdstuk drie van dit proefschrift toont aan dat het woonarrangement na scheiding aanzienlijke consequenties heeft voor de organisatie van het dagelijks leven van alleenstaande ouders. Het ritme waarin de kinderen tussen beide ouders heen en weer pendelen definieert niet alleen de tijdsbesteding binnen het zorgdomein, maar ook de organisatie van activiteiten in het werk- en vrijetijdsdomein van de ouders.

Het zijn met name de alleenstaande moeders (in een moedergezin) die veel beperkingen ervaren bij het combineren van werk, zorg en vrijetijd. Zij slagen er minder goed in om zorgtaken te scheiden van werkverplichtingen en vrijetijdsactiviteiten. Co-ouders zijn beter in het balanceren van hun activiteiten en inspanningen in de drie levensdomeinen en vooral ook in het daadwerkelijk delen van de zorgtaken met hun ex-partner.

Co-ouders continueren na de scheiding het gedeelde ouderschap. In de tijd dat de kinderen bij de ene ouder verblijven, is de andere ouder vrij van inspanningen gerelateerd aan het ouderschap. Deze 'vrije tijd' kan toegewijd worden aan (het

inhalen van) werk, huishoudelijke taken of persoonlijke ontspanning. Met de wisselende aan- en afwezigheid van de kinderen is het zorgdomein duidelijk afgebakend in tijd en ruimte. De duidelijke begrenzing tussen het werk- en zorgdomein dragen bij aan een meer gebalanceerd dagelijks leven.

De meeste alleenstaande moeders met een moedergezin gaan na de scheiding meer uren werken, terwijl ze daarnaast prioriteit blijven geven aan de inspanningen in het zorgdomein. Doordat het werk en de zorg voor de kinderen vaak ook nog eens in dezelfde tijdsspanne (overdag) plaatsvinden, is er nauwelijks een scheiding tussen de verschillende domeinen, zowel wat betreft tijd, ruimte als in psychische zin. Als gevolg hiervan hebben alleenstaande moeders in een moedergezin het gevoel dat ze altijd oproepbaar zijn en dat er nauwelijks tijd is voor persoonlijke ontspanning.

De aangetoonde verschillen tussen de twee groepen alleenstaande ouders zijn niet alleen maar een kwestie van vrije keuze. Alleenstaande moeders in een moedergezin zijn gemiddeld lager opgeleid en hebben lagere inkomens dan alleenstaande co-ouders. Zij hebben daardoor minder middelen en mogelijkheden om een meer gebalanceerde leven te organiseren of uit te onderhandelen met hun ex-partner.

Het gezinsleven na de scheiding

In hoofdstuk vier van dit proefschrift staan twee elementen van het gezinsleven centraal: routines en rituelen. Routines zijn handelingen die belangrijk zijn voor de organisatie van het gezinsleven. Rituelen zijn handelingen die een gevoel geven van 'erbij horen' en een emotionele uitwisseling tussen gezinsleden bewerkstelligen. Een routine kan een ritueel worden als het van een functionele handeling verandert in een handeling met symbolische betekenis.

De resultaten in dit proefschrift laten zien dat in scheidingsgezinnen routines niet langer plaatsvinden in de aanwezigheid van beide ouders. Gezinsroutines, zoals het gezamenlijk afwassen na het eten of het naar school brengen van de kinderen, blijken in hoge mate functioneel van aard te zijn en gericht op het uitvoeren van huishoudelijke en zorgtaken. Deze routines vinden ook in tweeloudergezinnen vaak plaats onder hoge tijdsdruk en binnen bepaalde tijd-ruimtelijke begrenzingen, die niet gemakkelijk passen in de verschillende plannings- en ritmes van beide ouders. Dit geldt des te meer als de ouders niet meer bij elkaar wonen. Gezinsrituelen hebben een ander, meer symbolisch karakter dan gezinsroutines. Het gaat hierbij zowel om belangrijke gebeurtenissen zoals het vieren van verjaardagen of het Sinterklaasfeest, maar ook om kleinere handelingen die dagelijks terugkomen, zoals rituelen rondom het naar bed brengen van de kinderen en het avondeten.

Op basis van de manier waarop gezinsrituelen worden georganiseerd na de scheiding, zijn in dit proefschrift drie typen scheidingsgezinnen onderscheiden: 'voortgezet gezinsleven', 'opbouwen van een nieuw leven' en 'slechts één betrokken ouder'. In het eerste type scheidingsgezin, 'voortgezet gezinsleven', vinden (enkele) gezinsrituelen van voor de scheiding nog steeds plaats in de aanwezigheid van beide ouders. In sommige scheidingsgezinnen worden zelfs nieuwe rituelen gecreëerd waarbij beide ouders betrokken zijn. In het tweede type scheidingsgezin, 'opbouwen van een nieuw leven', vinden de rituelen van voor de scheiding plaats bij beide ouders, maar niet meer met beide ouders tegelijkertijd. Ondanks dat de ouders in dit type scheidingsgezin benadrukken dat het gezamenlijk hebben van kinderen bepaalde verplichtingen met zich meebrengt, verhindert het opbouwen van een nieuw leven zonder hun ex-partner de voortzetting van de gezamenlijke rituelen. In het derde type scheidingsgezin, 'slechts één ouder betrokken', vinden de gezinsrituelen slechts bij één ouder plaats (vaak de moeder). Ondanks dat de kinderen nog wel contact hebben met hun niet-inwonende ouder, delen ze geen rituelen meer met elkaar.

Dit proefschrift toont aan dat rituelen een belangrijke rol spelen in het 'tentoonstellen van het gezin' [*family display*] na de scheiding. De scheidingsgezinnen maken met behulp van rituelen aan elkaar en aan de buitenwereld duidelijk dat ze nog steeds of weer opnieuw een gezin zijn. Het hedendaagse diverse, flexibele en complexe karakter van familie- en gezinsrelaties vergroot de noodzaak hiertoe. Relaties zijn minder herkenbaar als familierelaties. In alle drie de onderscheiden gezinstypen worden rituelen gebruikt om het gezin te tonen als coherente eenheid. Voor zover bekend, zijn rituelen niet eerder benoemd als middel voor *family displaying*. Waarschijnlijk speelt dit niet alleen een rol bij scheidingsgezinnen, maar ook bij andere twee-locatiehuishoudens, zoals pendelrelaties. Naast het standaard gezin, is er een brede diversiteit aan nieuwe gezinshuishoudens ontstaan die het aannemelijk maakt dat *displaying family* en daarmee gezinsrituelen steeds belangrijker worden in het dagelijks leven.

Woonervaring na de scheiding

Hoewel de woonarrangementen na scheiding, de verblijfschema's en de pendelritmes divers zijn, verblijven de meeste scheidingskinderen met zekere regelmaat in twee verschillende ouderlijke huizen. In hoeverre worden deze twee ouderlijke huizen ook als thuis ervaren? In dit onderzoek zijn ouders gevraagd naar hun perceptie met betrekking tot de thuiservaring van hun kinderen.

Hoofdstuk vijf van dit proefschrift toont aan dat de ouderlijke perceptie met betrekking tot de woonervaring van hun kinderen na de scheiding sterk gerelateerd is

aan het type woonarrangement na de scheiding. Moeders met een moedergezin, waar de kinderen een groter deel van de tijd verblijven dan bij de vader, hebben ook vaker de perceptie dat de kinderen hun huis meer als thuis ervaren dan het huis van hun ex-partner. Co-ouders, van wie de kinderen op min of meer gelijke basis in beide ouderlijke woningen verblijven, hebben vaker de perceptie dat de kinderen beide huizen als thuis ervaren. De fysieke, temporele en sociale dimensie van het co-ouder woonarrangement dragen volgens de ouders alle drie bij aan de 'dubbele thuiservaring' van de kinderen. Co-ouders wonen vaak vlakbij hun ex-partner, waardoor de dagelijks activiteiten en routines van de kinderen in een en dezelfde buurt plaatsvinden en de kinderen wonen in beide woningen een even groot deel van de tijd. Hierdoor kunnen ze vanuit beide woningen hun vriendjes zien en lid zijn van dezelfde clubjes. Allebei de woningen kunnen in gelijke mate worden gebruikt als uitvalsbasis voor dezelfde buurtgebonden activiteiten.

Reflectie op de bevindingen

De vier empirische hoofdstukken beschreven in dit proefschrift leiden tot een drietal conclusies over de diversiteit, verandering en continuïteit van woonarrangementen na scheiding.

Dit proefschrift toont aan dat achter de twee in dit proefschrift onderscheiden typen woonarrangementen na scheiding een grote diversiteit schuil gaat. Woonarrangementen na scheiding zijn geen kant-en-klare arrangementen, maar eerder *doe-het-zelf*-arrangementen. Ondanks dat er veel ouders zijn die scheiden en ze allemaal geconfronteerd worden met (gedeeltelijk) dezelfde kwesties, ervaren ouders deze transformatie in het gezinsleven als een individueel probleem, waarvoor een individuele oplossing nodig is. Alle ouders moeten zelf uitvinden welk woonarrangement het beste bij hen en hun kinderen past en wat in de dagelijkse praktijk haalbaar is. In tegenstelling tot het 'standaard gezin', die grotendeels de gebaande paden kan volgen, worden scheidingsgezinnen uitgedaagd om hun eigen woonarrangementen en bijbehorend gezinsleven vorm te geven. Dit proefschrift onderschrijft hiermee het idee van hedendaagse gezinsociologen dat vandaag de dag '*being family*' heeft plaatsgemaakt voor '*doing family*'.

De in dit proefschrift aangetoonde diversiteit kan verklaard worden aan de hand van de eerder genoemde levenslooptheorie. Volgens deze theorie geven individuen in onze post-traditionele samenleving actief vorm aan de eigen levensloop. Tradities en vaste regels zijn hierbij minder belangrijk geworden. Gescheiden ouders maken bewuste keuzes over hoe te wonen na de scheiding en reflecteren op deze keuzes, wat resulteert in verschillende, individueel gearrangeerde

woonarrangementen. Een onvermijdelijk gevolg van dit proces van maken van bewuste keuzes en voortdurende reflectie daarop is verandering. Aangetoond wordt dat scheidingsgezinnen en hun woonarrangementen constant in beweging zijn en door de tijd heen veranderen om zo tegemoet te komen aan de veranderende omstandigheden, behoeften en voorkeuren van één of meerdere gezinsleden.

Naast de diversiteit en veranderingen in de verschillende domeinen van het leven, zijn scheidingsgezinnen op zoek naar continuïteit in het dagelijks leven. Dit lijkt een contradictie, maar de interviews maken duidelijk dat juist met het oog op de kinderen een zekere mate van continuïteit na de scheiding gewenst wordt. Routines en rituelen worden hierbij gekoesterd. Bovendien blijkt dat bij de keuze van het woonarrangement de ervaringen en praktijken van voor de scheiding mede bepalend zijn voor de vormgeving van het nieuwe woonarrangement. Het woonarrangement na de scheiding is daarmee gedeeltelijk een voortzetting van de oude situatie.

De belangrijkste beperking van dit onderzoek is dat het zich richt op één van de gescheiden ouders en het perspectief van de andere ouder en de kinderen niet kon worden meegenomen. De bevindingen in dit proefschrift onderschrijven de noodzaak van meer onderzoek dat recht doet aan de grote variatie onder scheidingsgezinnen, de verschillende woonarrangementen na scheiding en de verschillende perspectieven van ouders en kinderen. In dit onderzoek zijn de twee meest voorkomende typen woonarrangementen na scheiding onderzocht en met elkaar vergeleken: moedergezinnen en co-oudersgezinnen. De resultaten geven meerdere aanknopingspunten voor toekomstig vergelijkend onderzoek met andere niet-traditionele gezins- en woonarrangementen. Daarbij zal ook het onderzoek naar de ervaringen van scheidingskinderen met hun nieuwe leef- en woonsituatie meer aandacht moeten krijgen.

Dit proefschrift benadrukt op verschillende manieren het voortdurende belang van *plaats* in het algemeen, en *afstand* in het bijzonder, in het dagelijks leven van ouders en hun kinderen. Een korte geografische afstand tussen ex-partners met kinderen kan een groot verschil maken in het dagelijks leven van scheidingsgezinnen. Zowel volwassenen als kinderen hebben moeite met het overbruggen van het gat tussen twee afzonderlijk gelegen (sociale) omgevingen. Dicht bij elkaar wonen vergroot de betrokkenheid van de vader bij zijn kinderen na de scheiding, vergroot de kans op het hebben van een co-ouderschap, maakt het eenvoudiger om alledaagse inspanningen in het werk en zorgdomein te organiseren en balanceren en maakt het eenvoudiger voor ouders om bij de dagelijkse gezinsroutines met de kinderen betrokken te zijn. Daarnaast hebben ouders die dicht bij elkaar wonen na de scheiding vaker de perceptie dat hun kinderen beide woningen als thuis ervaren.

Hoewel deze resultaten duidelijk laten zien dat het dicht bij elkaar wonen na de scheiding een positief verschil kan maken in het dagelijks leven na de scheiding voor zowel de ouders al hun kinderen, is dicht bij elkaar wonen na de scheiding lang niet voor alle ouders een haalbare kaart. De problemen die een optimale woonsituatie na scheiding in de weg kunnen staan, behoeven meer aandacht in wetenschap en maatschappij.